

ТЕОРІЯ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗМІНИ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

HUMAN RIGHTS THEORY: CONCEPTUAL CHANGES AT THE TURN OF CENTURIES

Чучук А.М., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри права та методики викладання правознавства
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Пекарчук А.В., студентка IV курсу
Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю критичного осмислення класичної концепції людських прав для визначення тих змін, що відбулися протягом останніх часів та які стали складовою частиною теорії людських прав, вимагаючи їх імплементації. Мета статті полягає у визначенні тих змін, що становлять сучасне розуміння людських прав та певним чином не відповідають тій інтерпретації досліджуваної категорії, що склалася в другій половині XX століття. У статті з'ясовано, що теорія людських прав, яка була сформована в межах її універсального та регіонального контексту, через сутнісні зміни в суспільстві зазнала кількісних і якісних трансформацій. Історико-правовий аналіз прийняття Загальної декларації прав людини дозволив виокремити теорії прав людини, заснованих на релігії; теорії прав людини, заснованих на визнанні вторинного їх характеру у співвідношенні з прескриптивними текстами; теорії прав людини, що зосереджують увагу на природному, фундаментальному, невід'ємному їх характері. Стверджується, що останнє розуміння людських прав покладено в основу Загальної декларації людських прав та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також Конституції України.

Акцентовано увагу на класичній теорії людських прав, відповідно до якої адресатом людських прав є держава, що з поширенням впливу бізнесу на царину людських прав, діяльністю транснаціональних корпорацій не відповідає на сучасні виклики та потребує корегування, зокрема, через необхідність поширення обов'язку поваги і забезпечення людських прав бізнесом. Наукові відкриття в генетиці, мікробіології та медицині є факторами формування соматичних прав. У статті піднімається питання формування цифрових прав, права на забуття, права на надію.

Зроблено висновок, що кількісні та якісні зміни теорії людських прав концептуально зводяться до: 1) визнання не лише вертикального, але частково і горизонтального виміру людських прав; 2) виокремлення четвертого покоління людських прав; 3) становлення нових людських прав та їх груп.

Матеріали статті можуть бути використані для подальшого дослідження окремих аспектів концептуальних змін у царині людських прав.

Ключові слова: людські права, покоління людських прав, право на забуття, теорія людських прав, цифрові права, четверте покоління людських прав.

The relevance of the study is stipulated by the need to critically consider the classical concept of human rights to identify those changes that have occurred in recent times and have become part of the theory of human rights, requiring their implementation. The purpose of the article is to identify the changes that make up the modern understanding of human rights and in some way do not correspond to the interpretation of the studied category that has developed in the second half of the twentieth century. The article finds that the theory of human rights, which was formed within its universal and regional context, due to significant changes within society, has undergone quantitative and qualitative changes. Historical and law analysis of the adoption of the Universal Declaration of Human Rights has identified theories of human rights based on religion; theory of human rights based on the recognition of their secondary nature in relation to prescriptive texts; human rights theories that focus on their natural, fundamental, and inherent nature. It is argued that the latter understanding of human rights underlies the Universal Declaration of Human Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as well as the Constitution of Ukraine.

Emphasis is placed on the classical theory of human rights, according to which the addressee of human rights is the state, with the spread of business influence on human rights, the activities of transnational corporations do not meet modern challenges and need adjustment, in particular due to the need to extend the duty of respect and implementation of human rights by business. Scientific discoveries in genetics, microbiology and medicine are the factors in formation of somatic rights. The article raises the issue of digital rights, the right to oblivion, the right to hope formation.

It is concluded that quantitative and qualitative changes in the theory of human rights are conceptually reduced to the following: 1) recognition not only of the vertical but partially also of the horizontal dimension of human rights; 2) separation of the fourth generation of human rights; 3) the formation of new human rights and their groups.

The materials of the article can be used for further study of certain aspects of conceptual changes in the field of human rights.

Key words: human rights, generation of human rights, right to oblivion, human rights theory, digital rights, fourth generation of human rights.

Актуальність. Людські права, починаючи з другої половини XX століття, є тематикою, щодо якої існує перманентний інтерес учених (до того ж не лише у сфері правничої науки). До другої світової війни людські права розглядалися переважно лише через внутрішньодержавний контекст, що ставило їх у залежність від держави та було свого роду фактором їх релятивізму. Після перемоги над націонал-соціалізмом та фашизмом саме проблематика людських прав стала центральною в міжнародних відносинах, визначаючи стан та вектор розвитку суспільства, а також основний напрям діяльності публічної влади. Наголосимо, що під час прийняття Загальної декларації прав людини також було виявлено окремі аспекти релятивізму людських прав. Так, низка держав не підтримала прийняття означеного документу універсального значення (хоча який і мав характер *soft law*), зокрема Радян-

ський Союз та його сателіти, Саудівська Аравія, Південна Африка. Не брали участь у голосуванні або утримались і Ємен та Гондурас. Окремі з названих держав керувалися або релігійними, або політичними факторами. Позиція Радянського Союзу ґрунтувалась на інших методологічних засадах: людські права не сприймалися як природні, а відповідно, невід'ємні та невідчужувані. Лише держава, на думку представників СРСР, може надавати права, тому вона може їх і скасовувати.

Однак натепер усталений у межах західної правової доктрини підхід до розуміння людських прав зазнав неабияких змін, особливо в межах держав-членів Ради Європи, що пов'язане зі значними соціальними змінами та активною діяльністю Європейського суду з прав людини, в рішеннях якого означені зміни відображаються.

Отже, враховуючи, що в Конституції України, як і в конституціях багатьох держав, саме забезпечення людських прав визначається обов'язком держави, то проблематика врахування змін, що відбулися в теорії людських прав наприкінці ХХ – початку ХХІ століття та які суттєво впливають на їх розуміння, набуває особливої актуальності. Органи публічної влади не можуть не враховувати сучасного дискурсу людських прав, виконуючи свої обов'язки щодо їх забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не можна стверджувати, що тематика людських прав не висвітлюється вітчизняною правничою наукою. Права людини є предметом ґносеології таких вітчизняних науковців, як В. Андріїв, Ю. Бисага, В. Іваненко, А. Колодій, Б. Олійник, П. Рабінович, О. Ульянов, М. Хавронюк, М. Цвік, І. Шумак та ін. Однак у працях більшості означених науковців людські права сприймаються через «державницьку» позицію, що була властива радянській юриспруденції і багато в чому залишається незмінною і зараз. Типовими її положеннями є розуміння людських прав як таких можливостей, що надаються людині державою та закріплюються в законі. Так, наприклад, О. Дзьобань та С. Жданенко, аналізуючи наукові публікації за тематикою людських прав, поділили їх на дві групи: 1) в яких права розуміються як соціальні можливості, 2) в яких права розуміються як правова категорія. При цьому в другій групі публікацій права сприймаються як «соціальні можливості, визнані законом, за порушення яких застосовуються санкції з боку держави» [1, с. 10–11]. Хоча із вказаною тезою не можна погодитись повною мірою, зважаючи на те, що в межах вітчизняної правничої науки є низка публікацій, в яких людські права не сприймаються як закріплені законом можливості, однак у цілому автори правильно відзначили тенденцію збереження «державницького» розуміння людських прав.

Серед учених, які не сприймають ідею прав людини як закріплених законом можливостей, варто згадати М. Братасюк, С. Головатого, М. Козюбру, М. Костицького, А. Кучука, В. Лемака, М. Савчина. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує праця С. Головатого «Про людські права». «Написана за джерелами Західної філософської, політичної та правничої традиції, ця праця є запереченням панівного у вітчизняній юридичній теорії і практиці підходу до розуміння сутності людських прав, побудованого на традиції радянського і пострадянського нормативного позитивізму» [2, с. 2]. При цьому, як вказує автор у роботі, «відповідно до Західної традиції права запропоновано висвітлення теми людських прав у формі лекцій з метою здобуття знань стосовно *доктрин, принципів, інститутів, механізмів та процедур*, що стоять на сторожі людських прав» [2, с. 2].

У публічному виступі на тематику людських прав та діяльності Європейського суду з прав людини суддя цього суду від України Ганна Юдківська зазначила, що нинішнє розуміння людських прав суттєво відрізняється від того, що «мали на увазі під цим визначенням 60 років тому, після геноциду, концтаборів, апартеїду, колоніалізму й диктаторства. Сьогодні права людини прагнуть охопити практично всі аспекти повсякденного життя, вимиваючи чіткість основоположних норм» [3].

Водночас можна відзначити, що праць, в яких системно висвітлюються основні концептуальні зміни в теорії людських прав на зламі тисячоліть, у вітчизняній правничій науці немає, що є додатковим фактором актуальності вибраної теми дослідження. При цьому в правничому дискурсі обґрунтовуються навіть ідеї про невиконання концептом людських прав свого призначення. Згадаємо в цьому контексті працю Е.А. Познера «Сутінки людських прав» [4].

Мета статті. З огляду на те, що в роботі такого виду неможливо здійснити детальну дескрипцію всіх концептуальних змін у теорії людських прав, **метою дослідження**

є визначення тих змін, що становлять сучасне розуміння людських прав та певним чином не відповідають тій інтерпретації досліджуваної категорії, що склалася в другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що взагалі можна виокремити низку теорій людських прав. Так, наведена вище інформація про прийняття Загальної декларації прав людини дозволяє вести мову про:

1) наявність теорій прав людини, заснованих на релігії. Так, наприклад, ст. 7 Каїрської декларації про права людини в ісламі передбачає, що батьки вибирають освіту для дітей, виходячи з принципів шариату, а згідно зі ст. 10 цієї Декларації «Іслам – релігія первозданної чистоти. Забороняється вдаватися до будь-якої форми примусу людини або використовувати її злидні чи невігластво для навернення її в іншу віру або атеїзм», ст. 25 – «Ісламський шариат є єдиним джерелом для тлумачення або пояснення будь-яких статей цієї Декларації» [5];

2) наявність теорій прав людини, заснованих на визнанні вторинного їх характеру у співвідношенні з прескриптивними текстами. Типовим визначенням людських прав за такого підходу є ті, в яких відзначається залежність наявності прав з волевиявленням держави, що формалізується в тексті нормативно-правового акта;

3) наявність теорій прав людини, що зосереджують увагу на природному, фундаментальному, невід'ємному їхньому характері. Саме таке розуміння людських прав покладено в основу Загальної декларації людських прав та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. І така ж їх інтерпретація міститься в тексті Конституції України.

У цій роботі ми зосереджуємо увагу саме на останньому з названих розуміннь, що зумовлено процесами євроінтеграції та прагненням вітчизняної правової доктрини переорієнтуватися з нормативної теорії розуміння права до природно-правової.

Аналіз наукових публікацій, а також практики Європейського суду з прав людини дозволяє виокремити такі основні сутнісні зміни теорії людських прав, що склалася на початку другої половини ХХ століття.

1. Визнання не лише вертикального, але частково й горизонтального виміру людських прав. Зазвичай людські права розглядалися лише у вертикальному вимірі. Вони сприймалися суто як вимога, адресатом якої є держава: людським правам відповідає обов'язок держави їх визнання та забезпечення. Станом натепер ситуація дещо змінилась.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. відбувається, зокрема, значний розвиток інформаційних технологій, науково-технічна революція, що спричинило розвиток бізнесу. Бізнес у постіндустріальну епоху все більше і більше стає тим суб'єктом, який впливає на людські права, на призначення держави. До цього слід додати перманентну проблему знаходження балансу між інтересами власника бізнесу та найманими працівниками: з одного боку – збільшення прибутку, інтенсифікація виробництва чи розширення сфери послуг, максимальне використання потенційних можливостей робітників, а з іншого – право на належну оплату праці, відпочинок працівників, право на приватність. Крім цього, бізнес багато в чому впливає на права окремих груп людей: людей з інвалідністю, мігрантів, осіб старшого віку, жінок, дітей. Бізнес став фактором необхідності переосмислення усталених поглядів на основи державності, зокрема суверенітету, призначення держави.

Класична теорія людських прав, відповідно до якої адресатом людських прав є держава (яка наділяється обов'язками щодо визнання, забезпечення і захисту людських прав), з поширенням впливу бізнесу на царину людських прав, діяльністю транснаціональних корпорацій не відповідає на сучасні виклики і потребує корегування,

зокрема через необхідність поширення обов'язку поваги і забезпечення людських прав бізнесом. На міжнародному рівні зроблено певні кроки щодо цього через прийняття Керівних принципів щодо бізнесу та прав людини та Керівних принципів ОЕСР для транснаціональних підприємств. Ці документи є свого роду першим міжнародним стандартом, який визначає основи визнання бізнесом людських прав.

2. Виокремлення четвертого покоління людських прав. Зазвичай у межах правового дискурсу йдеться про три покоління людських прав: перше пов'язане з особистими і політичними правами, друге – з розширенням прав першого покоління та визнанням соціально-економічних прав; третє – з колективними правами.

Якщо появу другого покоління людських прав пов'язують із Першою світовою війною, то Друга світова війна стала фактором виходу людських прав за межі окремої держави і формування третього покоління людських прав – так званих солідарних прав. Однак остаточно сформована наприкінці другої третини ХХ століття теорія трьох поколінь людських прав не охоплює і не передбачає людських прав, пов'язаних з розпорядженням людиною своїм тілом, фактором появи яких став інтенсивний розвиток інформаційної сфери, інтернет-технологій та нанотехнологій, що вплинуло на розвиток, зокрема, медичної, технічної та біологічної галузей науки.

Тому на сучасному етапі розвитку суспільства значна частина правників стверджує про появу четвертого покоління людських прав – соматичних прав. Серед чинників формування цього покоління людських прав зазначаються передусім наукові відкриття в генетиці, мікробіології та медицині. Питання соматичних прав не є суто теоретичним, оскільки зв'язок біотехнологій та людських прав має бінарний характер: біотехнології є тим фактором, що сприяє формуванню соматичних прав, соматичні права є тим фактором, що визначає подальшу зміну біотехнологій (або в бік обмеження розвитку, або в бік зростання).

На 29-й Генеральній конференції ЮНЕСКО 11 листопада 1997 р. прийнято Загальну декларацію про геном людини та права людини. Радою Європи прийнято Конвенцію про захист прав та гідності людини щодо застосування біології та медицини (1997 р.), Додатковий протокол до Конвенції про захист прав та гідності людини щодо застосування біології та медицини щодо заборони клонування людей (1998), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів та тканин людини (2002), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо біомедичних досліджень (2005), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо генетичного тестування для цілей охорони здоров'я (2008).

Крім цього, варто згадати і Декларацію ООН про клонування людини (2005). І. Кріарі-Катаріс, аналізуючи окремі рекомендації Раді Європи, робить висновок про зацікавленість цієї організації питаннями біомедицини, починаючи з 1976 року [6].

3. Становлення нових людських прав та їх груп. Для прикладу згадаємо рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вінтер Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (*Vinter and others v. the United Kingdom*), через яке в науковий правничий дискурс було введено «право на надію» [7]. У цьому рішенні Суд вперше пояснив, що довічно ув'язнений має право знати на початку свого строку ув'язнення, що він повинен робити, щоб претендувати на звільнення, і за яких умов, у тому числі коли, матиме місце перегляд його покарання, або коли про такий перегляд можна клопотати.

Згадаємо також право на забуття. Окремі аспекти цього питання досліджував Ф. Верро [8]. Ураховуючи характеристики Інтернету, вилучити інформацію з мережі доволі важко (якщо взагалі можливо). Сьогодні це право переважно стосується людей, які в минулому вчинили кримінальні злочини та вважаються несудимими (у зв'язку з погашенням судимості), які не хочуть згадувати свої помилки, але інформація в Інтернет про їхні вчинки зберігається, і кожен може її легко отримати.

Не можна не згадати також право на доступ до Інтернету. Сьогодні Інтернет може розглядатися як засіб, що допомагає людині реалізуватися. І хоча природа людини не передбачає доступ до Інтернету, навряд чи хтось буде заперечувати важливість всевітньої мережі для людини в інформаційному суспільстві.

Таким чином, якщо, наприклад, біотехнології розглядати як фактор формування четвертого покоління людських прав, то Інтернет можна розглядати як фактор формування іншого нового покоління людських прав – цифрових прав. Виокремлення цих прав зумовлює необхідність переосмислення сутності та змісту існуючих людських прав.

Висновки. Таким чином, суспільні відносини інтенсивно змінюються, основна частина цих змін відбулась протягом кінця ХХ – початку ХХІ століття. Означене не могло не вплинути на царину права та людських прав, що є відображенням суспільства. Теорія людських прав, що була сформована на початку другої половини ХХ століття, зазнала кардинальних кількісних та якісних змін, що проявились в такому: 1) визнання не лише вертикального, але частково і горизонтального виміру людських прав; 2) виокремлення четвертого покоління людських прав; 3) становлення нових людських прав та їх груп. Вказані концептуальні зміни визначають перспективні напрями подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2 (33). С. 9–22.
2. Головатий С.П. Про людські права. Лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
3. Сутінки прав людини і Європейський суд. URL: <https://racurs.ua/ua/1136-prava-ganna-udkivska.html>
4. Posner E.A. *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford University Press, 2014. 185 p.
5. Каирская декларация о правах человека в исламе URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_882
6. Ismini Kriari-Cataris. The Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being With Regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. *Journal of Asian and International Bioethics*. 2002. № 12. P. 90–93.
7. Case of Vinter and others v. the United Kingdom, Application nos 66069/09, 130/10, 3896/10, Council of Europe: European Court of Human Rights, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-122664>
8. Werro F. The Right to Inform v. the Right to Be Forgotten: A Transatlantic Clash. *Haftungsrecht im dritten Millennium* / Ed. by A.C. Ciacchi et al. Baden-Baden, 2009. P. 285–300.